

सम्पादकीय

श्री ५ महाराजाधिराज सरकार तथा श्री ५ बडा-
महारानी सरकारबाट मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको अनौप-
चारिक भ्रमणको क्रममा २०४२ साल फागुन १३ गतेदेखि
चैत्र १३ गतेसम्म गरिबक्सेको काठमाडौं उपत्यकाका तीन
जिल्लाहरूको भ्रमणका अवसरमा मौसुफ सरकारबाट
श्री ५ को सरकारलाई बक्सेका निर्देशनहरू तथा सो अनु-
रूप श्री ५ को सरकारले कार्यान्वयनका लागि लिएका
निर्णयहरूको निर्णय नं. ६.१८.३ मा "पुरातत्व
विभागले राष्ट्रिय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक सम्पदाको
रूपमा तोकिएका क्षेत्रहरूको संरक्षण तथा सुरक्षा कार्यमा
स्थानीय नगर पञ्चायतहरूलाई नै प्रमुख भूमिका दिई लान
उनीहरूलाई आवश्यक जानकारी उपलब्ध गराउने र
नियमित सम्पर्क र सञ्चारद्वारा क्रियाशील रहने । यसको
बावजूद पनि प्रतिकूल निर्माण कार्य हुने देखिएमा नगर
निर्माण योजना कार्यान्वयन ऐन अन्तर्गत कार्यवाही
गराउने" उल्लेख छ । साथै निर्णय नं. ६.१८.४ मा
"काठमाडौं उपत्यकाका तीनै शहरमा राष्ट्रिय सम्पदाको
रूपमा रहेका दरबार स्क्वायरहरूको क्षेत्रको चार किल्ला
तोकी सो क्षेत्रहरूलाई वातावरण अनुकूल संरक्षण गर्ने,
सो बमोजिम गर्दा नमिलेका कुराहरू हटाउने" भन्ने निर्णय-
हरूको पालन गर्नको निमित्त एक गोष्ठीको आयोजना
गर्नु आवश्यक थियो । यसै सन्दर्भमा श्री ५ को सरकारले
उपत्यकाका ६ वटा ऐतिहासिक स्थलहरू (स्वयम्भूनाथ
क्षेत्र, हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्र, पाटन दरबार क्षेत्र,
भक्तपुर दरबार क्षेत्र, बौद्धनाथ स्तूप क्षेत्र र चांगुनारायण
स्थान क्षेत्र) लाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरिसकेको
छ । त्यस्तै यसै वर्ष काठमाडौं उपत्यका बाहिरको गोरखा

दरबार क्षेत्रलाई पनि संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरि-
एको छ र अरु यस्ता क्षेत्रहरूलाई पनि क्रमशः संरक्षित
स्मारक क्षेत्र घोषित गर्दै लग्ने लक्ष्य पनि छ ।

नेपाल र नेपालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा परिचित
गराउने हाम्रा यी अमूल्य सांस्कृतिक एवं ऐतिहासिक
निधिहरूको संरक्षण गर्नु, यिनीहरूको ऐतिहासिक एवं वास्तु-
कलात्मक वातावरणलाई बचाइराख्नु हाम्रो परम कर्तव्य
ही । नेपालको इतिहासको मुहान, नेपाली धर्म एवं
संस्कृतिको प्रस्फुटन र उद्गम स्थलको रूपमा रहेका हाम्रा
यी स्मारकहरू एवं स्मारक स्थलहरू नेपाली मातृको लागि
गौरवका विषय होइनन् बल्की विश्व मानव जातिको नै
साझा सम्पत्ति हुन् ।

उपर्युक्त तथ्यहरूलाई दृष्टिगत गरी युनेस्कोले सन्
१९७९ मा काठमाडौं उपत्यकाका स्मारक एवं स्मारक
क्षेत्रहरूमध्ये पशुपतिनाथ क्षेत्र, हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्र,
पाटन दरबार क्षेत्र, भक्तपुर दरबार क्षेत्र, स्वयम्भूनाथ स्तूप
क्षेत्र, बौद्धनाथ क्षेत्र र चांगुनारायण स्थान क्षेत्र समेत गरी
जम्मा ७ वटा ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्मारक
एवं क्षेत्रहरूलाई विश्व सम्पदाको सूचीमा समावेश गरि-
सकेको छ जसले गर्दा यी स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रको महत्त्व
अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा पनि उक्तिकै बढेको छ र यो नेपाल र
नेपालीका लागि ठूलो गौरवको कुरा हो ।

हाम्रा पूर्वजहरूले हाम्रो निमित्त छोडेर गएका यी
स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रको संरक्षण गरी पूर्वजहरूको
आशयलाई पूरा गरी अब आउने पीढीहरूलाई ती सांस्कृ-
तिक निधिहरूको महत्त्व, मूल्य र मान्यताबारे बोध गराई
संरक्षण गरिराख्न हौसला र प्रेरणा दिनु नै आजको पीढीको

जिम्मेवारी एवं कर्तव्य हों। साथै यी स्मारकहरू हाम्रो पर्यटन विकासको महत्त्वपूर्ण स्रोत पनि भएका हुनाले यी महत्त्वपूर्ण स्मारकहरूको संरक्षण एवं जीर्णोद्धार गरी स्मारक क्षेत्रहरूको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरण संरक्षण गर्न र यी क्षेत्रहरू सधैं सफा सुगन्ध राख्ने आदि कार्यहरू गरी हाम्रा कला एवं वास्तुकलाको दृष्टिकोणबाट महत्त्वपूर्ण स्मारकहरूको दृश्यावलोकन गर्न आउने पर्यटकहरूको लागि आकर्षणको केन्द्र बनाउनु पनि आजको आवश्यकता हो।

माथि उल्लेखित तथ्यहरूलाई दृष्टिगत गरी यस्ता स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रहरूको बेहिसाब हुन, गर्ने नदिन र तिनको संरक्षणको निमित्त केही महत्त्वपूर्ण स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रहरूलाई श्री ५ को सरकारले संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरी यी क्षेत्रहरूको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरण संरक्षण गर्न पुरातत्व विभाग तल्लीन एवं कार्यरत छ। तर एकातिर धेरै वर्ष यतादेखि उक्त क्षेत्रहरूमा आधुनिक निर्माण सामग्रीहरूको प्रयोग गरी निर्माण भइरहेका आधुनिक आकार-प्रकारका अग्ला अग्ला अशोभनीय घर एवं भवनहरूले उक्त क्षेत्रहरूको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरणमा नराम्रो एवं दूषित प्रभाव पारिरहेको कुरा सबैलाई विदित नै छ भने अर्कातिर यी स्मारकहरूको चार्हिदाँ मात्रामा संरक्षण एवं जीर्णोद्धार गर्न पनि सकिएको छैन। तसर्थ यी स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं जीर्णोद्धार, उक्त क्षेत्रहरूमा नयाँ हुने गरिने निर्माण कार्यहरू र तिनको नियन्त्रण आदिको बारेमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न विभिन्न निकायहरू जस्तो पुरातत्व विभाग र अन्तर्गतका सम्बन्धित निकायहरू, काठमाडौं उपत्यकाका तीन वटै नगर पञ्चायतका कार्यकर्ताहरू, काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिका सम्बन्धित अधिकृतहरू, स्थानीय प्रशासन, गुठी संस्थानका प्रतिनिधिहरू लगायत अन्य सम्बन्धित निकायहरूका प्रतिनिधिहरू समेतलाई संलग्न गराई प्रस्तुत विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गराउने, छलफल गरी विचारहरूको आदान-प्रदान गर्नको निमित्त एक गोष्ठीको आयोजना हुनु आवश्यकता मात्र होइन, अनिवार्य नै हुन आयो। अतः श्री ५ को सरकार, शिक्षा

तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्व विभागले संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको वातावरण संरक्षणसम्बन्धी एक गोष्ठी २०४६ साल जेठ १० गते आयोजना गरेको थियो।

उक्त गोष्ठीको कार्यक्रम मूलतः दुई चरणमा विभक्त थियो- गोष्ठीको उद्घाटन कार्यक्रम र कार्यपत्रको प्रस्तुती एवं छलफल। उक्त गोष्ठीको उद्घाटन माननीय शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्री परशुनारायण चौधरीले गर्नु भएको थियो। काठमाडौं नगर पञ्चायतका का. वा. प्रधानपञ्च शारदाप्रसाद भट्टराईको सभापतित्वमा गोष्ठीको उद्घाटन कार्यक्रम सञ्चालन भएको थियो। सो गोष्ठीमा पुरातत्व विभागका का. मु. महानिदेशक साफल्य अमात्यले स्वागत भाषण गर्नु भएको थियो भने पुरातत्व विभागका भू. पू. का. मु. महानिदेशक जनकलाल शमाले गोष्ठीको बारेमा मन्तव्य व्यक्त गर्नु भएको थियो। पूर्व कार्यक्रमको अन्त्यमा अनुसन्धान अधिकारी भीमप्रसाद नेपालले गोष्ठीमा आमन्त्रित एवं सहभागीहरू सबैलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्नु भएको थियो। उद्घाटन कार्यक्रमका सभापतिज्यूले आफ्नो मन्तव्य प्रकट गर्दै कार्यक्रमको विसर्जन गर्नुभएको थियो।

उद्घाटन कार्यक्रमको लगत्तैपछि कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गर्ने कार्य शुरु भएको र पुरातत्व विभागका का. मु. महानिदेशकको सभापतित्वमा उक्त कार्यक्रम सञ्चालन भएको थियो। यस गोष्ठीमा नौ वटा कार्यपत्रहरू प्रस्तुत भएका थिए, तिनीहरूमध्ये तीन वटा कार्यपत्रहरू संरक्षित स्मारक क्षेत्रको अवधारणा, महत्त्व, वातावरण संरक्षणमा विभिन्न निकायहरूको दायित्व र कानूनी प्रावधानसंग सम्बन्धित थिए भने बाँकी ६ वटा कार्यपत्रहरू विभिन्न संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूसंग सम्बन्धित थिए।

कार्यपत्र प्रस्तुत गर्ने कार्यक्रमको प्रारम्भमा साफल्य अमात्यले "संरक्षित स्मारक क्षेत्रको अवधारणा, परिचय र महत्त्व" विषयको आफ्नो कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो। त्यस्तै "संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण कार्यमा विभिन्न निकायहरूको दायित्व" विषयको कार्यपत्र काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिको कार्यालयका नगर नियोजक प्रफुल्लमान सिंह प्रधानले प्रस्तुत गर्नुभयो। साथै अनुसन्धान अधिकारी

श्रीमप्रसाद नेपालले “संरक्षित स्मारक क्षेत्र र सोको संरक्षणसम्बन्धी कानूनी प्रावधान” विषयको कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । अरू कार्यपत्रहरू विभिन्न संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूसम्बन्धी थिए । कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गर्ने क्रमको दोस्रो चरणमा विभिन्न संरक्षित स्मारक क्षेत्रको परिचय, महत्त्व र वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्याहरू र समाधानका उपायहरू विषयका कार्यपत्रहरू प्रस्तुत भएका थिए । यसै क्रममा स्वयम्भू संरक्षित स्मारक क्षेत्रको बारेमा प्रधान अन्वेषण अधिकारी श्रीमती ऋद्धिबाबा प्रधानले, बौद्धनाथ स्तूप संरक्षित स्मारक क्षेत्रको बारेमा सहायक अनुसन्धान अधिकारी श्रीमती शोभा श्रेष्ठले आ-आफ्नो कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । त्यसै गरी हनुमानढोका दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको बारेमा हनुमानढोका हेरचाह अड्डाका का. मु. हाकिम तेजरत्न ताम्राकारले, भक्तपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको बारेमा स्मारक संरक्षण कार्यालयका प्रमुख विष्णुराज कार्कीले, पाटन दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको बारेमा पथ प्रदर्शक अधिकृत ईश्वरमान सिन्या श्रेष्ठले र चांगुनारायण स्थान संरक्षित स्मारक क्षेत्रको बारेमा लिपि विशेषज्ञ शुक्रसागर श्रेष्ठले आ-आफ्नो कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

प्रस्तुत भएका प्रायः सबैजसो कार्यपत्रहरूमा संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको वातावरणको संरक्षण गर्नुपर्ने, स्वच्छ एवं सन्तुलन बनाई राख्नु पर्ने, देखापरिरेहेका विकृतिहरूलाई हटाउनु पर्ने विषयमा जोड दिई मुख्यतया निम्न सुझावहरू दिइएको थियो -

- वातावरण संरक्षण गर्ने ठोस कार्यविधि हुनुपर्ने,
- पर्याप्त मात्रामा स्रोत एवं जनशक्तिको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- कुन ऐन अनुसार कार्यवाही गर्ने भन्ने निश्चित हुनुपर्ने,
- यस कार्य प्रयोजनको निमित्त नगर विकास समितिलाई सक्रिय तुल्याउँदै लग्नुपर्ने,
- ठाडो कार्यवाहीको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- कार्यवाही छिटो टुङ्गो लाग्नुपर्ने,
- विद्यमान मापदण्डहरूमा सुधार ल्याउनुपर्ने (विस्तृत एवं व्यावहारिक मापदण्ड बनाउने),

- सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूबीच समन्वय हुनुपर्ने,
- प्रचार प्रसार हुनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रको नक्सा तयार गर्ने र सम्बन्धित क्षेत्रहरूमा टर्स्ने,
- प्रत्येक वर्ष सांस्कृतिक वातावरण अनुकूल राम्रो घर बनाउनेलाई पुरस्कार दिने,
- सम्भव भएसम्म स्थानीय जनतालाई प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने,
- स्थानीय प्रशासनले यस कार्य प्रयोजनको निमित्त पुरातत्व विभाग एवं नगर विकासलाई सहयोग गर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र सवारी नियन्त्रणको व्यवस्था गर्ने,
- निर्माण सामग्रीहरू उपलब्ध हुने व्यवस्था गराइदिने,
- स्वीकृत नक्सा एवं पुरातत्व विभागको मापदण्ड विपरीत निर्माण हुने घर, भवनहरू भत्काउने परिस्थितिको सिर्जना हुनुभन्दा अगावै त्यस्ता कार्य हुन नदिने, भई गएमा तत्कालै रोक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने तथा तत्कालै भत्काउन सक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- उक्त कार्य प्रयोजनको निमित्त प्रहरी जवानहरूको व्यवस्था गर्ने,
- प्रतिकूल निर्माण कार्यहरू भत्काउने व्यवस्था प्रमुख जिल्ला अधिकारीले पनि नगर विकास समिति मार्फत गराउने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण विपरीतका घर वा भवनहरू क्रमशः वातावरण अनुकूल परिवर्तन गर्दै लग्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा पहिले नै भइसकेका वातावरण विपरीतका कुराहरू क्रमशः हटाउँदै लग्ने,
- घर वा भवनको मर्मत गर्ने सम्बन्धित नगर पञ्चायतका वडाध्यक्षहरूले स्वीकृति दिने गरेको परम्पराको अन्त्य हुनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा खानेपानी, ढल, शौचालय आदिको उचित व्यवस्था गर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रको भौतिक योजना तयार पार्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रको अवधारणा निश्चित गर्ने, आदि ।

माथि उल्लेखित समस्या एवं सुझावहरूको उल्लेख गर्दै प्रस्तुत भएका कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गर्ने कार्य समाप्त हुने बित्तिकै र गोष्ठीको अन्त्यतिर विभिन्न सहभागीहरूले महत्त्वपूर्ण सुझावहरू दिनु भएको थियो । कार्यपत्र प्रस्तुत कर्ताहरूले औल्याएका समस्याहरू एवं दिइएका सुझावहरूको सम्बन्धमा सहभागीहरूको पनि एकमत नै पाइयो ।

सहभागीहरूले दिनु भएका मुख्य मुख्य सुझावहरू निम्न थिए—

- ऐनहरूलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने,
- भत्काउने, रोक्ने आदि कार्य काठमाडौं नगर विकास समिति मार्फत नै गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा के के गर्ने, के के गर्न हुने, के के गर्न नहुने निश्चित योजनाहरू जनसमक्ष आउनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र बजार, शौचालय, पानी आदिको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रलाई जीवन्त राख्ने,
- पुराना आकार-प्रकार एवं शैलीमा निर्माण भएका व्यक्तिगत स्वामित्वका घरहरूलाई बचाइराख्नेतर्फ ध्यान दिने, पुरानो शैलीमा घर निर्माण गर्नेलाई प्रोत्साहित गर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा निर्माण हुने घर वा भवनहरूका नक्साहरू तयार गर्नको निमित्त संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको वास्तुकलाको बारेमा जानकारी भएका अनुभवी एवं कुशल आर्किटेक्ट एवं डिजाइनरहरूलाई रजिष्टर्ड गर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्र संरक्षणको निमित्त स्थानीय पञ्चायतहरूलाई सरिक गर्नुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरू संरक्षण एवं जीर्णोद्धारको निमित्त निश्चित समितिहरूको व्यवस्था हुनुपर्ने एवं अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग जुटाउनेतर्फ सक्रिय रहने,
- उपत्यका बाहिरका स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रलाई पनि संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्नुपर्ने,
- सरकारी निर्णयबाट जनतामा प्रभाव पर्न सक्ने कुरालाई पनि ध्यान दिनु पर्ने,
- वातावरण भन्नाले केवल वास्तुकलालाई मात्र बुझा-

- उन्दैन । तसर्थ वृक्षरोपण गर्नुपर्ने ठाउँमा वृक्षरोपण गर्ने, ढल एवं पानीको उचित प्रबन्ध गर्ने, शौचालयको व्यवस्था गर्ने, बाटोघाटोको उचित व्यवस्था, स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रहरूमा अशोभनीय तवरले राखिएका बिजुली एवं टेलिफोनका तारहरूलाई आवश्यकता अनुसार हटाउने तथा सुव्यवस्थित गर्ने, परम्परागत रूपमा रहेका बगैँचा, पोखरी, धारा आदिलाई पुनः प्रयोग गरी जीवन्त राख्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रको दायरा ठूलो हुनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा क्युरियो सामानहरू जथा-भावी बिक्री गर्न नदिने,
- सबै सम्बन्धित निकायहरूले आ-आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्ने,
- यस प्रकारका गोष्ठीहरू संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा नै हुनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रको सिमाना स्पष्ट हुनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रका स्मारकहरूबाट चिया पसल, मान्नेहरू हटाउनुपर्ने,
- संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूलाई खुल्ला संग्रहालयको रूपमा विकास गर्दै लगनुपर्ने, आदि ।

कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ताहरू र सहभागीहरूले दिएका सुझावहरूलाई क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लगेको खण्डमा संरक्षित स्मारक एवं संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरण संरक्षण कार्यमा उल्लेखनीय योगदान पुग्न सक्ने कुरा नकार्न सकिदैन ।

हाम्रा स्मारकहरू एवं स्मारक क्षेत्रहरू हाम्रो इतिहास, कला, धर्म साथै संस्कृतिको स्रोत र गौरव भएको हुँदा यस्ता स्मारक एवं स्मारक क्षेत्रहरूमा देखापरिरहेका समस्याहरू आदिबारे जनसमक्ष ल्याउन र जनमानसमा यी समस्याहरूबारे चेतना जगाउन समेत यस गोष्ठीका सम्पूर्ण क्रियाकलाप, कार्यपत्रहरू र निष्कर्षहरूलाई समावेश गरी यस विभागका मुखपत्र 'प्राचीन नेपाल' को यस अङ्कलाई गोष्ठी विशेषाङ्कको रूपमा प्रकाशित गर्नु सान्दर्भिक देखिएकोले पाठकहरू समक्ष प्रस्तुत गरिएको छ । धन्यवाद !